

Жусуп Баласагын жана анын өлбөс-өчпөс эмгеги

КУТАДГУ БИЛИК

Yûsuf Has Hâcib ve Ölümsüz Eseri

KUTADGU BİLİĞ

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басылмалары: 209
Түрк цивилизациясын изилдөө борбору: 9

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 209
Türk Uygarlığı Araştırma Merkezi: 9

ЖУСУП БАЛАСАГЫН
ЖАНА АНЫН ӨЛБӨС-ӨЧПӨС ЭМГЕГИ
КУТАДГУ БИЛИК

YÛSUF HAS HÂCİB VE ÖLÜMSÜZ ESERİ
KUTADGU BİLİĞ

Түзгөн: проф., докт. Гүлден Сагол Йүксеккая
Editör: Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya

Бишкек-2016
Bışkek-2016

УДК 821.51.0
ББК 83.3
Ш 93

Ш 93 Жусуп Баласагын жана анын өлбөс-өчпөс эмгеги Кутадгу Билик. – Б.: 2016. – 218 б.

ISBN 978-9967-31-581-5

Ислам дининин түрктөр арасында жайылуусунан кийин жазылган эң алгачкы Кутадгу Билик чыгармасы, түрк тили жана адабияты сыяктуу түрк маданий тарыхынын эң маанилүү чыгармаларынын бири болуп эсептелет.

Көркөмдөгөн: Жошкун Кала
Техникалык редактор: Ш. Даулятов

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин башкармалыгынын жана басма комиссиясынын чечими боюнча басылды. Басууга 08.11.2016 кол коюлду.
Китептин өлчөмү А4. Нускасы 150.

КТМУнун Басмакана бөлүмүндө басылды
Бишкек ш., Жал к.р., КТМУнун Ч. Айтматов атындагы кампусу

Ш 4603020000-16

ISBN 978-9967-31-581-5

УДК 821.51.0
ББК 83.3

© КТМУ, 2016

MAZMUHY İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	4
СУНУШ	5
ÖN SÖZ.....	6
CÖZ BAŞI	7
I. KUTADGU BİLİĞ'İN GENEL YAPISI	9
Ahmet B. ERCİLASUN: <i>Kutadgu Bilig Hakkında</i>	10
Касимжон САДЫКОВ: <i>Уйгурописьменный список “Кутадгу билиг”: Источниковедческие и текстологические контуры</i>	15
Robert DANKOFF: <i>Yûsuf Has Hacib, Devlet Olma Bilgisi (Kutadgu Bilig): Türk-İslam Tarzı Siyasetname</i>	27
II. KUTADGU BİLİĞ'İN TENKİTLİ METNİ	51
Gülден SAĞOL YÜKSEKKAYA: <i>Kutadgu Bilig'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I</i>	52
III. ETKİLER VE ETKİLEŞİM	61
Marsel ERDAL: <i>Kutadgu Bilig ve Farsça</i>	62
Каляя КУЛАЛИЕВА: «Манас» эпосу менен «Кутадгу билиг» дастанындагы айрым идеялык үндөштүктөр	64
IV. KUTADGU BİLİĞ'DEKİ SİYASİ BİLGELİK	75
Yusufcan YASİN: <i>Kutadgu Bilig'de Laiklik Düşüncesi</i>	76
Mesut ŞEN: <i>Kutadgu Bilig Bir Siyasetname mi Yoksa Bir Nasihatname midir?</i>	83
V. KUTADGU BİLİĞ'DEKİ TOPLUMSAL ANALİZ.....	89
Fahri UNAN: <i>Kutadgu Bilig: Bozkır Akli ile Şehir Aklının Buluşma Noktası</i>	90
Mehmet ÖZ: <i>Kutadgu Bilig'de Toplum ve Ahlak Anlayışı</i>	94
VI. KUTADGU BİLİĞ'DE DEVLET-HÜKÜMDAR İLİŞKİSİ	103
Mehmet AKGÜN: <i>Kutadgu Bilig'de Adil Bir Hükümdar (Devlet Başkanı) Örneği ve Hukukun Üstünlüğü Meselesi</i>	104
Ömer Soner HUNKAN: <i>Yûsuf Hâs Hâcib ve Hâs Hâciblik Mansıbı Hakkında</i>	113
Rahman İLMAMMEDOV: <i>Kutadgu Bilig ve Çağatay Dönemi Son Siyasetname Vaaz-i Azad'da Devlet Düşüncesi</i>	121
VII. KUTADGU BİLİĞ'DEKİ SOYUT KAVRAMLAR	129
Fatih M. ŞEKER: <i>Türk Düşüncesinin Dört Yol Ağzı: Kutadgu Bilig</i>	130
İsmail TAŞ: <i>İslam Öncesi Türk Düşüncesi ve Kutadgu Bilig'de “Kut”</i>	138
Жамгырбек БӨКӨШОВ: <i>Жусун Баласагындын «Кутадгу билиги» жана түрк философиясынын калыптанышы</i>	153
Замира ДЕРБИШЕВА: <i>Афористичность поэмы Жусуна Баласагына «Кутадгу билиг»</i>	158
VIII. KUTADGU BİLİĞ'İN DİLİ VE KOMPOZİSYONU	163
Гюльджемал ГУММАНОВА: <i>Основы стихосложения и композиции поэмы «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни</i>	164
Бурул САГЫНБАЕВА: <i>“Кутадгу Билигдеги” “тил” концептинин азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленттүүлүгү</i>	175
İbrahim TAŞ: <i>Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı: “Birleştirme” ve Bir Tasnif Denemesi</i>	183
Osman MERT: <i>Kutadgu Bilig'de Zaman Anlamlı Kavram İşaretleri İle Eylemler Arasındaki Sentaktik İlişkiyi Sağlayan Dışa Dönük Görevli Dil Öğeleri</i>	194
IX. ÇİN'DE KUTADGU BİLİĞ ARAŞTIRMALARI	205
Адыл ЖУМАТУРДУ: <i>“Кутадгу билик (Кут айткы билик)” тин Жуңгода изилденүү абалы жана негизги эмгектер</i>	206
Гульниса ЖАМАЛ: <i>Кытайлык аалымдарнын “Кутадгу билигдин” стилистикалык өзгөчөлүгү жана көркөм сөз каражаттары жөнүндөгү пикирлери</i>	214

KUTADGU BİLİĞ'İN TENKİTLİ METNİ ÜZERİNE NOTLAR I

Güliden SAĞOL YÜKSEKKAYA *

İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasından sonra yazılmış en eski eser olan *Kutadgu Bilig*, Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültür tarihinin de en önemli eserlerinden biridir. Bir taraftan İslamiyet öncesi Türk düşüncesinin izlerini ve yansımalarını, bir taraftan da Türklerin yeni dâhil oldukları İslam medeniyetine uyum sağlama süreçlerini yansıtan *Kutadgu Bilig*, Türk düşüncesinin değişim sürecini göstermesi bakımından da önemli bir eserdir. Yûsuf Has Hâcib Balasagun'da yazmaya başlayıp Kâşgar'da 462/1069-1070'te tamamladığı çeşitli edebi türleri barındıran eseriyle klasik Türk şiirinin kurulmasını sağlamış ve Orta Asya Türklerinin kültür gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Ancak *Kutadgu Bilig*'in müellif nüshası elimize ulaşmamış, elimize ulaşan üç nüshası da eserin yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edilmiştir.

Kutadgu Bilig'in ilk bulunan nüshası, Viyana (Herat) nüshasıdır (A). Bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde yazılan nüsha, Tokat'a, ardından da 879/1474'te Abdürrezzak Şeyhzade Bahşı için İstanbul'a getirilmiştir. Avusturyalı diplomat Joseph von Hammer-Purgstall bu nüshayı satın alıp Viyana Sarayı Kütüphanesine vermiştir. 4 Muharrem 843/17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilen bu nüsha Uygur harflidir.¹ Müstensihî Hasan Kara Sayıl Şems'tir. Viyana'da muhafaza edildiği için Viyana nüshası, Herat'ta istinsah edildiği için de Herat nüshası olarak adlandırılır. Sonradan eklenmiş bir mensur ve manzum mukaddime içermektedir. Çok itinasız bir şekilde yazıldığı için müsvedde olarak tasarlanmış izlenimi uyandırmaktadır. Pek çok yerde mısraların yeri değiştirilmiş, kelime ve satırlar atlanmış veya tekrarlanmış, yanlışlıklar fark edilince açıklamalar yazılarak düzeltilmeye çalışılmış, eksik mısralar satır üstüne yazılmış, fazla yazılmış mısralar üstleri çizilerek iptal edilmiş, müstensih bazı kelimelerin altına anlamlarını yazarken de yanlışlıklar yapmıştır. Birtakım beyitlere hiç yer verilmeyen eserin birkaç sayfası da kayıptır. Bu nüshada notlar satır altı ve satır üstüne bazen Uygur bazen de Arap harfleriyle kaydedilmiştir. İçeriğinde de değişikliklere uğrayan bu nüsha, hem eserin telif tarihinden çok sonra istinsah edildiği, hem de çok itinasız bir biçimde yazıldığı için *Kutadgu Bilig* nüshalarının en değersiz olarak kabul edilmektedir.

Kutadgu Bilig'in üçüncü bulunan nüshası, Fergana nüshasıdır (B). Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi Nadir Eserler 1809 numarada muhafaza edilmektedir. Z. V. Togan tarafından 1913'te Fergana Nemengan'da Nemenganlı bir şahsın özel kütüphanesinde keşfedilmiş ve 1914'te bilim dünyasına tanıtılmıştır (Togan 1914: 312-313). 1924'te Abdurauf Fıtrat nüshayı sahibinden alıp Taşkent Esasi Kütüphanesine teslim etmiştir (Fıtrat 1925: 68-74). XIV. yüzyılın ilk yarısında Harezm coğrafyasında istinsah edildiği tahmin edilen nüsha, Arap harflidir. Baş ve son kısmı eksik olduğu için nerede, ne zaman, kimin tarafından, kimin için yazılmış olduğuna dair bilgi yoktur. İtinalı bir şekilde yazılan bu nüshadaki notların büyük bir kısmı satır altındadır. Diğer iki nüshadan daha önceki bir tarihte yazıldığı anlaşılmaktadır. Viyana ve Kahire nüshalarında önce mensur bir mukaddime, ardından da manzum bir mukaddime bulunurken bu nüshada sadece mensur mukaddime bulunmaktadır. Nüshanın ilk sayfası oldukça zedelenmiştir.² 445. sayfadan sonra 6232.-6645. beyitleri içeren yaklaşık otuz sayfalık kısım eksiktir.

Kutadgu Bilig'in ikinci bulunan nüshası Kahire (Mısır) nüshasıdır (C). 1896'da Kahire Hidiv Kütüphanesinde Kütüphane Müdürü Alman asıllı Bernhard Moritz tarafından bulunmuştur ve hâlen Kahire'deki Mısır Devlet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Nüshanın ilk sayfasındaki kayda dayanarak İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî (simyacı) adına istinsah edildiği ileri sürülmektedir. Eğer bu doğruysa, ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'nin 743/1342-43 veya 762/1360-61 yılında Kahire'de öldüğü rivayet edildiğine göre (Ökten 1993: 550) nüsha, 1342-43 veya

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, gsagolyuksekkaya@gmail.com

¹ R.R. Arat bu nüshanın Arap harfleriyle yazılmış bir nüshadan Uygur harflerine çevrildiğini ileri sürmüştür. Ona göre müstensih muhtemelen *Kutadgu Bilig* metnini iyi okuyamamış ve anlamlarını bilmediği, özellikle ünlü işareti bulunmayan kelimeleri kendine göre okumuş veya onların sadece şekillerini nakletmiştir (Arat 1947: XXXIII). A. Bombaci ve Clauson da Viyana nüshasının Arap harfli bir nüshadan kopya edildiği konusunda Arat'la hemfikirdir (Gürsoy Naskali 1992: 159).

² Türk Dil Kurumu tarafından 1943 yılında yayımlanan tıpkıbasımındaki ilk sayfa, nüshaya ait olmayıp sonradan Kahire nüshasına göre doldurulmuştur.

1360-61'den önce istinsah edilmiş olmalıdır.³ Nüsha, İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'nin elinden Êl Buğa el-hasekî'nin eline geçmiştir. Êl Buğa el-hasekî 1367'de öldürülmüştür. M. Erdal bu bilgilere göre söz konusu nüshanın 1365'ten önce yazılmış olduğunu ileri sürmüştür (Erdal 2011: 202). Nüshanın Êl Buğa el-hasekî adına istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmadığı için bu husus da tereddütle karşılanmalıdır. Arap harflidir. Sayfaları dağınık hâlde olan bu nüshanın varakları bir araya getirilmiştir, ama bazı kısımları kayıptır. Çok itinalı bir biçimde yazılmıştır. Unutulmuş kelime ve beyitlerin yerlerinin işaret edilerek sayfa kenarlarına eklendiği nüshadaki notlar, genellikle satır üstündedir. Radloff, bu nüshanın bir kopyasını rica edince Moritz, bir Arap filolog ve hattata bir kopyasını yazdırmış ve bu kopyayı 1897 yılında Radloff'a göndermiştir (Radloff 1898). Bu kopya nüsha günümüzde Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü St. Petersburg Bölümünde muhafaza edilmektedir. Ayrıca bu nüshanın, Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde 6090-6093 numaralarıyla kayıtlı dört ciltlik bir kopyası bulunmaktadır ki Kayum Kerimov, bu kopyanın Kahire nüshasının doğrudan bir kopyası olmadığını ileri sürmüştür (Kerimov 1971: 10).

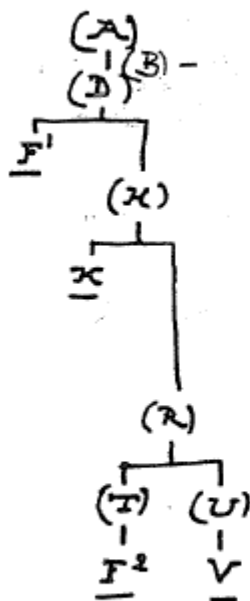
Elimizdeki üç nüshanın da Arap harfli bir nüshadan istinsah edildiğini belirten Arat, Kâşgarlı Mahmud'un hakan ve sultanların yarlıklarının ve haberleşmelerinin eski zamanlardan beri Uygur alfabesiyle olduğu yönündeki sözlerine dayanarak *Kutadgu Bilig*'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının Uygur harfli olduğunu ileri sürmüştür (Arat 1947: XXXII). A. Dilâçar da Arat'ın bu husustaki görüşüne katılmakta, okunaklı Uygur harfleriyle yazılmış olan asıl nüshadan bozuk bir yazı ile ama Uygur harfli olarak kopya edildiğini ifade etmiştir (Dilâçar 1972: 38). F. Köprülü ise söz konusu döneme ait resmi belgelerden, devlet yazışmalarında hem Arap harflerinin hem de Uygur harflerinin kullanıldığını anlaşıldığını, bu durumda hükümdara takdim edilen ilk nüshanın Uygur harfli olma ihtimalinin tarihi bakımından belki daha kuvvetli olduğunu, ancak daha o zamanlarda bile eserin Arap harfleriyle yazılmış başka nüshalarının da bulunmasının mümkün olduğunu belirtmiştir (Köprülü 1980: 171-172). A. Bombaci ise Arat'ın tezine kuvvetli bir dayanak noktası olabilecek olan bir fikri ihmal ettiğini, devlet işlerinde Uygur yazısını kullanan Müslüman bir hükümdarın Arap alfabesini bildiği kabul edilirse o alfabeyle yazılan edebi bir eseri okuyabileceğini, ilim çevrelerinde daha çok Arap alfabesi kullanıldığını, *Kutadgu Bilig*'in Arap alfabesiyle yazılan İran edebiyatının tesiri altında olduğunu, tarihleri XII-XIII. asra kadar çıkan Kahire ve Fergana nüshalarının Arap alfabesi ile yazıldığını, zaten Uygur harfli bir nüshadan istinsah edildiklerine dair bir işaret bulunmadığını ifade etmiş, *Kutadgu Bilig*'deki 1953 numaralı *Beg atı bilig birle bağlıg turur / Bilig lamı kitse beg atı kalır* beytiyle de Yûsuf'un Arap alfabesine dayalı olarak yaptığı harf oyununa dikkat çekmiştir (Bombaci 1953: 67-68).

Kutadgu Bilig'in elimizdeki nüshalarının hiçbirisi müellif nüshası olmadığı gibi Yûsuf Has Hâcib'in müşahedesi altında da yazılmamıştır. Elimize ulaşan nüshalar muhtemelen *Kutadgu Bilig*'in yazılış tarihinden iki asır sonrasına aittir. Üç nüshanın da *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edildikleri için çok değişikliğe uğradıklarını, eski ve yeni biçimlerin bir arada bulunduğunu, müstensihlerin çeşitli ilaveler yaptıklarını belirten Arat, eldeki nüshaların eserin üçüncü tedvinine ait olduğunu, Kahire ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasına nispetle, birbirine daha yakın olduğunu söylemiştir (Arat : XXXI).

E. G. Naskali'nin 1992 yılındaki yazısından Sir Gerard Clauson'un da *Kutadgu Bilig*'in nüsha tarihine dair bir şema oluşturduğu anlaşılmıştır (Gürsoy-Naskali 1992: 159). *Kutadgu Bilig*'in en az on bir nüshası bulunduğunu ileri süren Clauson, bu şemada nüshaları hatalar, bölüm başlıkları, ön sözler ve indeksler olmak üzere dört hususta değerlendirmiştir (Gürsoy Naskali 1992: 157-159):

³ Ömrünün on yedi yılından fazlasını uzun seyahatlerle geçirdiğini, bu arada Irak, Anadolu, Mağrib, Yemen, Hicaz ve Suriye'ye gittiğini nihayet Mısır' da yerleştiğini bildiren İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır (Ökten 1993: 550).

Textual history of the Kitāb al-Bilāḡ

(A) The author's MS.

with A
+ 5. v. of 1. fol.

(D) Last common ancestor
of surviving MSs.

(F) Fergana MS. except
preface

(K) Last common ancestor
of K, F², & V.

K The Cairo MS.

(R) Last common ancestor
of F² & V.

(T) MS. from which F² was copied
F² Later text (2 hands)
of Preface on fol. 1 & 2
of F.

(U) MS. in Arabic script
from which V was copied

V. Vienna MS.

Characteristics

1 No errors
2 Persian Chapter headings
3 No preface
4 No index of chapters

1. Few errors
2, 3 as in A.

1, 2, 3 as in (D).

1. No errors
2. Chapter headings
translated into Turkish
3. Verse Preface

1, 2, 3 as in K.

1. No errors still
2 as in K.
3. Verse & No preface

1, 2, 3 as in R.

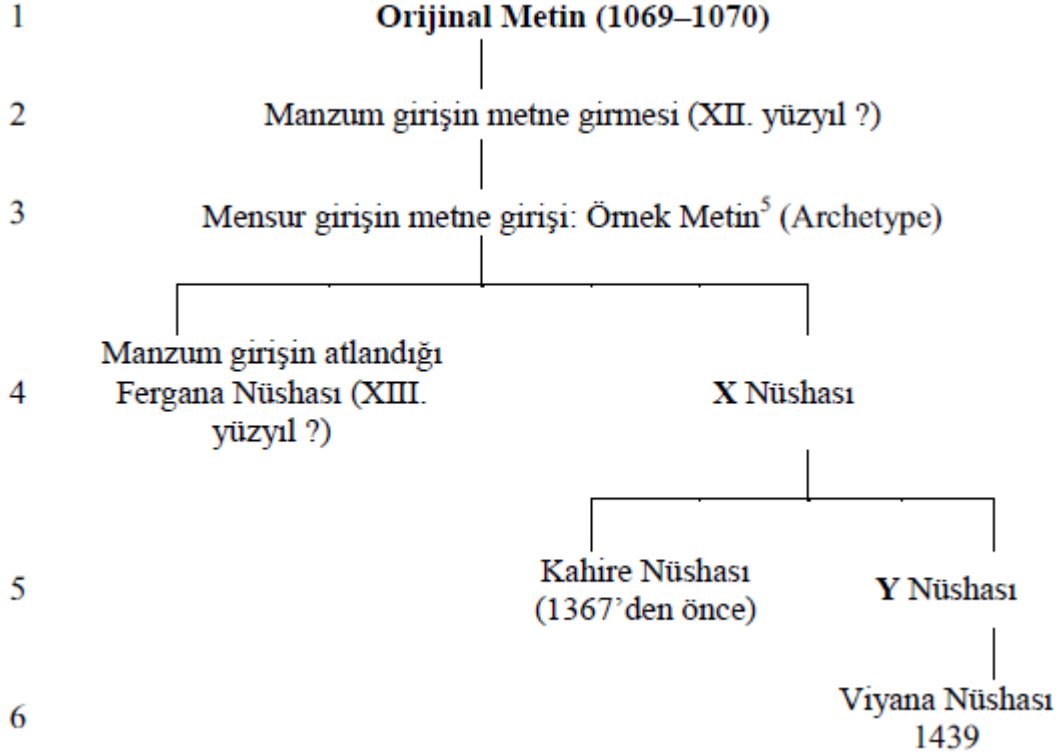
1, 2, 3 ? as in T.

1, 2, 3 as in R

1, 2, 3 as in R.

(Gürsoy Naskali 1992: 159)

R. Dankoff ise nüshalar arasındaki ilişkiyi şöyle göstermiştir (Dankoff 2015: 270):

Dankoff'un görüşlerini Marcel Erdal da dile getirmiş ve aynı şemayı kabul etmiştir (Erdal 2011: 207).

Kutadgu Bilig'in keşfi XIX. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Keşfedilen ilk nüsha olan Viyana nüshası, İstanbul'da bir sahafta Avusturyalı Joseph von Hammer-Purgstall tarafından satın alınıp Viyana Sarayı Kütüphanesine verilmiştir. Pierre Amédée Jaubert'in 1825'te yazdığı tanıtım niteliğindeki makalede, Viyana nüshasının mensur giriş kısmının tıpkıbasımı, bu metnin Arap harfli transkripsiyonu ve eserdeki bapların fihristi bulunmaktadır. 1870'te H. Vámbéry, Viyana nüshasından seçilmiş 915 beytin matbaada dizilmiş Uygur harfli metnini, transkripsiyonunu ve Almancaya çevirisini vermiştir. Vámbéry'nin çevirisinin ardından yazma üzerinde W. Radloff çalışmaya başlamıştır. Radloff ilk çalışmasında Viyana nüshasını dökme Uygur harfleriyle yayımlamış (Radloff 1890), ikinci çalışmasında ise nüshanın transkripsiyonunu vermiştir (1891). *Kutadgu Bilig*'in Kahire nüshası da bulununca Radloff, Viyana ve Kahire nüshalarının tenkitli metnini ve Almanca çevirisini neşretmiştir (1900, 1910).

Radloff'un 1890 yılında Viyana nüshasının tıpkıbasımını neşretmesinin üstünden elli iki yıl geçtikten sonra Türk Dil Kurumu *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasının (1942), bir yıl sonra da Kahire ve Fergana nüshalarının tıpkıbasımlarını neşretmiştir (1943). Bu tıpkıbasımların ardından yakın dönemde her üç nüshanın da çok kaliteli tıpkıbasımları gerçekleştirilmiştir, bk. Bibliyografya.

Kutadgu Bilig üzerindeki ilk çalışmasını 1936'da yayımlayan Arat, 1947'de *Kutadgu Bilig*'in her üç nüshasına dayanarak tenkitli metnini hazırlamıştır. Bu neşrin üzerinden on iki yıl geçtikten sonra Arat 1959'da metni Türkiye Türkçesine çevirmiş ve bu sırada metin üzerinde pek çok değişiklik de gerçekleştirmiştir. Arat, hazırladığı tenkitli metnin giriş kısmında *Kutadgu Bilig*'in eldeki nüshalarının eserin yazıldığı tarihten çok sonraki devirlere ait olduğunu, üç nüsha arasında pek çok farklılık bulunduğunu, birçok hususta diğerlerine göre daha itinalı yazılmış olan Fergana nüshasında da dil tarihi bakımından yeni biçimlere rastlandığını, bu nüshalardan hiçbirini esas nüsha olarak kabul etmenin mümkün olmadığını belirterek metnin tespitinde her üç nüshadan aynı şekilde faydalanarak asıl nüshanın metnine uygun olması lazım gelen biçimleri tercih ettiğini, nüshaların verdiği malzeme çerçevesinde kalmak şartıyla asıl nüshaya yakın bir nüsha elde etmeye çalıştığını (Arat 1947: V), yabancı kelimelerin okunuşunda ise bu kelimelerin XI. yüzyıldaki muhtemel okunuşlarını değil, metinden mümkün olduğu kadar geniş bir okuyucu kitlesinin istifade etmesi için ayrı bir zaruret bulunmadıkça Türklerin bugünkü söyleyişini tercih ettiğini belirtmiştir (Arat 1947: V-VI).

R. R. Arat'ın Türkoloji alanına yaptığı katkılar inkâr edilemez. Alanında çok iyi bir bilim adamı olan Arat'ın hazırladığı tenkitli metin ve çeviri, bilim dünyasında *Kutadgu Bilig* ve Karahanlıca üzerinde yapılan çalışmalara alt yapı hazırlamıştır. Ama Arat'ın çalışmasını yaptığı sırada bilimsel araştırmalar yeterince

ilerlememişti, o yıllarda *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı devir ve sonraki devirler tam olarak işlenmişti, bu devirlerin özelliklerinin önceki ve sonraki devirlerle mukayesesi yapılmamıştı. Arat'ın tenkitli metnini yayımlamasının üzerinden geçen altmış dokuz yılda Türkoloji biliminde çok önemli aşamalar kaydedildi.

1972 yılında Clauson, Türkçenin 13. yüzyıldan önceki dönemine ait etimolojik sözlüğünde *Kutadgu Bilig*'deki birtakım kelimelerin okunuşu ile ilgili önerilerde bulunmuş, düzeltmeler yapmıştır. Semih Tezcan 1981'de *Kutadgu Bilig*'in dizini üzerine yazdığı eleştiride çeşitli yeni teklifler getirmiştir. R. Dankoff 1979 yılında, Arat'ı metotsuz olmakla eleştiren bir yazı kaleme almış ve Arat'ın yanlış tercihlerinin bir kısmını listelemiştir (Dankoff 2015). *Kutadgu Bilig*'i İngilizceye çevirirken Arat'ın hazırladığı tenkitli metne dayanan Dankoff, bu metin üzerinde pek çok düzeltme de yapmıştır (1983). *Kutadgu Bilig*'in XI. yüzyıldaki metnini ortaya çıkarmaya çalışan, üç nüshaya da eşit mesafeden yaklaşan Arat'ı keyfi uygulama yapmakla, orijinal metni ortaya çıkarmak için tahminler üzerine metin oluşturmaya çalışmakla eleştiren Dankoff, Arat'ın C veya A nüshasındaki farklı okuyuşları yanlış görüp B ve C'nin veya B ve A'nın mutabık olduğu kısımları örnek metin olarak düşünmesi gerektiğini belirtmiştir (Dankoff 1983: 271). Arat'ın tenkitli metnini Karahanlıcanın nasıl olması gerektiği konusundaki düşüncelerinden hareketle oluşturduğunu belirten Marcel Erdal, onun çeşitli durumlarda B ve C yazmalarına karşı gelen kararlar verdiğini, Arat'ın bilinçli olarak seçtiği yolun modern filoloji ile bağdaşmadığını, metnin yeniden işlenmesi gerektiğini ifade ederek Arat'ın tercihlerini örneklerle eleştirmiştir (Erdal 2011). Aradan geçen zaman içinde Arat'ın hazırladığı metin ve sözlükteki çeşitli hususlar üzerine, Doerfer (1983), T. Tekin (1988), Taş (2009), Uçar (2012) ve başka ilim adamları tarafından yeni teklifler getirilmiştir.

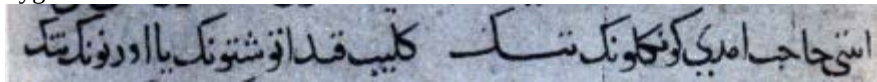
R. R. Arat, *Atebetü'l-Hakayık*'ta metin neşri konusundaki tavrını ortaya koymaktadır:

Kutadgu bilig, Atebetü'l-hakayık v.b. gibi, değil müellif nüshaları, hatta yazıldıkları tarihlere yakın nüshaları dahi bulunmayan eserlerde bu bir mecburiyettir. Bu gibi hâllerde bir taraftan türk yazı dilinin tarihi inkişâf seyrini göz önünde tutmak ve diğer taraftan mevcut nüshalardaki farklar vâsıtası ile bu inkişâfî kontrol suretiyle, bunların hakikî durumunu tâyin mümkün olacaktır. Aynı devir ve sahalar âit metinlerin araştırılması ile bunların muayyen kâidelere bağlanması pek mümkündür ve müellif hattı ile yazılmış olan eserlerin tetkikinin bu hususta daha kat'î neticeler vereceği tabiidir. ... Bu iddianın doğru olduğuna bir ân için ihtimâl verilse bile, metin neşrinde, bu ünlülerin inkişâfını tesbit etmek bakımından mühim bir husûsiyetin o metindeki durumunu tebâriiz ettirmek nâşirin vazifelerinden biri olmak icâp eder. ... Nâşirin şu veya bu sebeple tercih ettiği şive hususiyetlerini eski metinlere sokmak yoluna gidilirse, burada artık tetkiki bahis mevzuu olan eser değil, nâşirin te'sis ettiği yeni bir eser ortaya çıkmış olur ki, bunun da eski müstensihlerin yaptıklarına benzer bir faaliyetten farklı olmadığı meydandadır. (Arat 1951: 118-119)

Arat, metin yayımında öncelikle dönemin biçimlerinin, özelliklerinin belirlenmesi ve nüshalar farklı özellikler gösterse de nâşirin döneme uygun düşmediğini kabul ettiği durumlarda metindeki biçimi notlara alması ve belirlenen özelliklere göre yeni bir metin oluşturulması gerektiğinden söz etmektedir. Metin neşri yaparken nüshaların özelliklerini göz ardı etmek, hiçbir nüshada bulunmayan biçim ve özellikleri metne dâhil etmek, standartları belirleyip metinlerin taşıdığı özellikleri göz ardı etmek tartışmaya açık bir yaklaşımdır. *Kutadgu Bilig* gibi önemli eserlerde ancak bütün nüshaların özellikleri belirlenip bu özellikleri muhafaza eden neşirler yapıldıktan sonra orijinal biçimlerle ilgili varsayımlarda bulunulabilir.

Kutadgu Bilig'in her üç nüshası da müstakil olarak metni ve diziniyle yayımlanmıncaya kadar Arat'ın hazırladığı tenkitli metin üzerindeki görüşlerimizi bir dizi makale ile sunacağız. Arat'ın tenkitli metnindeki doğru tercihleri saymakla bitmez, ama aşağıda söz konusu metindeki yanlış tercihleri ve gözden kaçan hususlardan bir kısmı listelenmiştir:

1. 523. beyitte (A 29, B 48, C 21) Arat'ın *ne* şeklinde okuduğu kelime, A ve C nüshalarında *yâ* şeklindedir. B'de ise aynı kelime noktasız olarak yazılmıştır. Arat'ın burada hiçbir nüshada bulunmayan *ne*'yi metne alması gereksizdir, kelime *yâ* olarak okunmalıdır, zaten bu biçim anlama da uygundur:

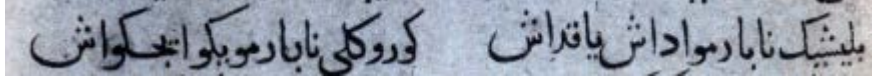
(C 21)

Ayıtı Hâcib emdi könglün neteg / Kelip kayda tüştüng yâ ornung neteg

Arat'ın "Hâcib sordu: - Nasılsın, gönlün hoş mu, burada nereye indin, yerin nasıl?" şeklinde yaptığı

çeviri de (Arat 1959: 48), “Hâcib sordu: ‘Şimdi nasılsın, mutlu musun, burada nereye geldin veya yerin nasıl?’” şeklinde düzeltilmelidir.

2. 521. beyitte (A 28, B 48, C 21) Arat tarafından *yandru* şeklinde okunan kelime, C 21’de *yandur*<u> şeklinde, ama tenkitli metnin notlar kısmında bu yazılış gösterilmemiştir.
3. Karahanlı Türkçesi Uygur Türkçesinin yazım geleneğini, onu takip eden Harezmi Türkçesi ise Karahanlı Türkçesinin yazım geleneğini devam ettirir. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde *LE* ile yazılan ses, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde genellikle bu sesin Arap yazısına aktarılmasıyla elde edilen *لک* harfleri ile gösterilmiş olmakla birlikte bazı metinlerde Oğuz grubunun bir hususiyeti olan ve daha sonra Anadolu’da yaygınlaşan *ک* harfi de kullanılmıştır. Bu yazım tercihleri sahaları ayırt etmekte ipucudur. C nüshası 14. yüzyılda istinsah edilmiştir ve bu dönem metinlerinde art damak n’sinin yazımı için nun-kef yazımının yanı sıra sadece kef yazımı görülmektedir. Ancak Arat, 524. beyit C 21’deki yazımı, notlarda *bilişi(n)g* şeklinde göstermeyi tercih etmiştir. Bir imla geleneğine işaret eden bu yazım, *bilişin* şeklinde düzeltilmelidir.

524 *Bilişin ne bar mu adaş yā kadaş*
Körügli ne bar mu yégü içgü aş

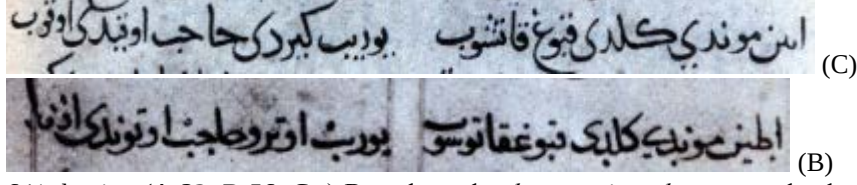
4. Arat nüshalarda karşımıza çıkan ilk hecedeki *e* yerine *y*, hatta C nüshasındaki *ع* yazılışını tenkitli metne taşımamış,⁴ *i* ile okuduğu biçimleri de çoğunlukla notlara indirmiş, hatta aynı kelime üç nüshada da *y* ile yazılsa bile nüshaların dışına çıkarak *e* ile okumayı tercih etmiştir:
663. beyit (A 33, B 58, C 26) ikinci mısra da B ve C nüshalarında *negü* olduğu hâlde Arat, nüshalarda bulunmayan *negü*’yü tercih etmiştir. A nüshasında bu kelime yerine başka bir kelime vardır.
759. beyitte (A 40, B 64, C 32) Arat üç nüshada da *éwi* yazdığı hâlde, hiçbir nüshada bulunmayan *ewi*’yi metne dâhil etmiştir.
5. Arat orijinal biçimi ortaya çıkarmak adına zaman zaman yuvarlaklaşma örneklerini göz ardı etmiştir:
529. beyitte (A 29, B 49, C 21) Arat üç nüshada da *tapun-* olan kelimeyi, *tapın-* şeklinde okumuştur.
749’da (A 40, B 64, C 31) Arat A nüshasındaki yazılışları benimsemiş, *m* tesiriyle gelişen yuvarlaklaşma örneklerini notlara almıştır. Arat’ın *erdemim* ve *emim* şeklinde okuduğu kelimeler B nüshasında *erdemüm*, *emüm*, C nüshasında ise *erdemüm*, *émüm*’dür.
892. beyitte (A 36, B 75, C -) Arat A nüshasında *sevünç cın*, B nüshasında *sewünçün* “sevinçle” olan kelimeyi *sewinçin* biçiminde okumayı tercih ederek *w* tesiriyle gerçekleşen yuvarlaklaşmayı notlara indirmiştir.
6. 746’da (A 40, B 64, C 31) Arat’ın *okşadı* okuduğu kelime, B ve C nüshalarında *ohşadı* şeklindedir. Arat’ın metne *ohşadı* biçimini taşıması gerekirken, o kelimenin A nüshasındaki *k*’lı biçimini metne taşımıştır.⁵
555’te (A 30, B 51, C 23) B ve C’de *yahşı* olan kelimeyi, Arat A nüshasına dayanarak *yakşı* biçiminde okumuştur.⁶
7. 576. beyitte (A 30, B 52, C 24) B ve C nüshalarında kelime *mün-* olduğu hâlde Arat, A’daki *min-*

⁴ Türk dilinde kapalı *e* sesinin varlığı hususundaki tartışmalar, Köktürk harfli yazıtların okunuşuyla başlamıştır (Thomsen 1896: 15, Radloff 1897: 5). Tıpkı ünlü uzunluğu gibi, sahalara, ağızlara farklı biçimlerde yansıyan kapalı *e* sesi, tarihî Türk yazı dillerinde, özellikle Arap harfli metinlerde üzerinde önemle durulması gereken konulardan biridir. Arap alfabesinin ünlü sistemi bu hususu aydınlatmak konusunda yeterli değildir. Belli eserlerde görülen *é* sesi, özel yazım olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu yazım biçimi *Kutadgu Bilig*’in C nüshasında da görülmektedir. Karahanlı dönemi metinlerinin müellif hattı nüshalarının elimizde olmaması, mevcut nüshaların ise *Divanu Lugati’t-Türk* haricinde telif tarihlerinden çok sonraki yıllara ait olması sebebiyle devir dilinin ses bilgisini tam olarak aydınlatmak mümkün değildir. *Kutadgu Bilig* nüshalarının farklı mekânlarda ve zamanlarda yazılmış olması, istinsah tarihlerinin eserin telif tarihinden çok sonra olması meseleyi daha da zorlaştırmaktadır. Arat, *Kutadgu Bilig*’in tenkitli metninde bunları imlaya bağlı kalarak *i* veya *e* ile okumuştur. Zaten *Atebetü’l-Hakayık* neşrinde bunun daha çok metindeki diğer seslerde de görüldüğü gibi, o devirde ayrı şivelerde inkişaf etmekte olan ünlü değişimlerinin yazı diline alınmaya başlamış olması ile izah edilebileceğini belirtmiştir (Arat 1951: 120).

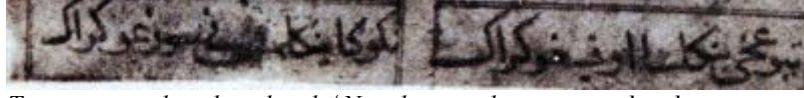
⁵ Kelime *Divanu Lugati’t-Türk*’te *ohşa-* biçimindedir (Dankoff-Kelly 1985 III: 44).

⁶ *Divanu Lugati’t-Türk*’te de kelime *yahşı* biçiminde geçmektedir (Dankoff-Kelly III 1985: 220).

biçimini tercih etmiştir.⁷

8. 641. beyitte (A 32, B 56, C -) B nüshasında *okıtu* yerine *okıgu* yazmaktadır, Arat *okıgu*’yu metne taşımadığı gibi notlarda da göstermemiştir. Aynı beytin ikinci mısraını ise A’ya göre okumayı tercih etmiştir:

Tapuççı yangılşa okıgu kerek / Negüke yangılmışını sorgu kerek

Arat, beyti şöyle vermiştir:

Tapuççı yangılşa okıtu kerek / Negüke yangılmış ayıtu kerek

9. 656. beyti⁸ (A 33, B 57, C 25) Arat şu şekilde okumuştur:
Baka tursa artuk anın korku tur / Kalı korkmasa sen küçün korkutur
 Beytin birinci mısraı *korku tur* değil *korkutur/korkutur* olmalıydı. *korku tur* yerine *korkutur/korkutur* anlama da uygundur. Zaten bu kelime A’da *korkudur*, B’de *korkutur* (anın bu nüshada *anı* biçiminde), C’de *korkutur* biçimindedir. Arat’ın C’deki *korkutur* biçimini niçin *korku tur* şeklinde yorumladığını anlamak zordur. Çeviride de aynı okuyuşu devam ettirmiştir: “Sana fazla bakarsa, onun bakışından kork; eğer korkmazsan, o seni korkmağa mecbur eder.” (Arat 1959: 58). Söz konusu beyit şu şekilde okunmalı ve çevrilmelidir:
Baka tursa artuk anın korkutur / Kalı korkmasa sen küçün korkutur “Fazla bakarak (bakarsa) onunla korkutur, eğer korkmazsan zorla korkutur (korkmaya mecbur eder)”.
10. 662. beytin (A 33, B 58, C 25) birinci mısraında A’da *boglunur*, B ve C’de ise *yuwlnur* olan kelime yerine Arat, hiçbir nüshada yer almayan *yuwlnur*⁹ biçimini tercih etmiştir.¹⁰ Aynı beytin ikinci mısraında ise A’da *çuvrunur*, B’de *tezginür*, C’de *yükülünür* olan kelime yerine Arat, *yolunur* okumuştur ki bu biçim hiçbir nüshada yoktur.¹¹ Beyit şu şekilde düzeltilmelidir:
neteg kim orunsuz topık yuwlnur / anı teg me devlet özüm tezginür
11. 682. beyitte (A34, B 59, C 27) Arat yine hiçbir nüshada bulunmayan bir şekli tercih etmiş, diğer nüshalarda *yangluk* olduğu halde, o metne nüshalarda bulunmayan *yalnguk*’u dâhil etmiştir. “İnsan” anlamındaki kelime *yalnguk* olsa da *yalnguk* > *yangluk* şekli göçüşme örneği olarak kabul edilmeli ve kelime nüshalardaki biçimine göre okunmalıdır.¹²
12. 791. beyitte (A 42, B 67, C 34) ikinci mısraında B ve C nüshalarında *ötnümes* şeklinde yazılan kelimeyi, Arat hiçbir nüshada bulunmayan bir biçim olan *ötnümez* şeklinde okuyarak nüshaların özelliklerini göz ardı etmiştir. A nüshasında bu kelimenin yerinde başka bir kelime bulunmaktadır. Zaten Arat tenkitli metninde genel olarak ekin sedasızlaşmış biçimini göz ardı etmeyi tercih etmiştir.¹³
866. beyitte (A 35, B 73, C -) birinci mısraında Arat’ın *ermez* okuduğu kelime A nüshasında *irmez*, B nüshasında ise *ermes*’tir. Aynı beytin ikinci mısraında ise Arat’ın *ermez* okuduğu kelime B nüshasında *ermes*’tir. A nüshasında bu kelime yerine başka kelime bulunmaktadır. Arat yine nüshalarda bulunmayan bir biçimi metne dâhil etmiştir.
- 686’da (A 34, B 60, C 27) birinci mısraında Arat’ın A nüshasına dayanarak *ermez* okuduğu kelime, C’de *érmes*, B’de *ermes*’tir.
811. beyitte (A 42, B 68, C 35) Arat’ın *uzatmaz* okuduğu kelime B ve C nüshalarında *uzatmas*’tır.
831. beyitte (A 34, B 69, C 36) Arat’ın *timez* okuduğu kelime, B ve C nüshalarında *têmes* biçimindedir.

⁷ Daha önceki dönem metinlerinde kelime *bin-~min-~mün-* biçimlerinde, DLT’de ise *mün-* biçiminde geçmektedir (Dankoff-Kelly III 1985: 120).

⁸ Çeviride bu beyte yanlışlıkla numara verilmemiştir (Arat 1959: 58).

⁹ Söz konusu kelime *Divanu Lugati’t-Türk*’te de *yuwlnur*’tır (Dankoff-Kelly III 1985: 235).

¹⁰ Dankoff da Arat’ın bu okuyuşuna katılmadığını belirtmiştir (Dankoff 2015: 272).

¹¹ Dankoff ve Tezcan da Arat’ın bu tercihi makalelerinde yer vererek Arat’ın *tezginür* şeklini metne alması gerektiğini belirtmişlerdir (Tezcan 1981: 76; Dankoff 2015: 280).

¹² Bk. Anonim Orta Asya Tefsiri *yañlık ~ yañluk* “insan” (Borovkov 2002: 309-310).

¹³ Arat’ın *-maz/-mas* tercihi ile ilgili bk. Dankoff 2015: 271.

840. beyitte (A 34, B 70, C -) Arat'ın *yaramaz* okuduğu kelime B nüshasında *yaramas*'tır.
13. 716'da (A 39, B 62, C 29) B'de sin-elif ile yazılan ve birinci mısradaki bir kez, ikinci mısradaki iki kez geçen kelime, Arat tarafından A ve C nüshalarına dayanılarak *sen* biçiminde okunmuş, ama notlarda B nüshasındaki birinci mısradaki biçim *se* (*sen?*), ikinci mısradaki biçimler ise *körkitür se kılur se* şeklinde yazılmıştır.
- 717'de (A 39, B 62, C 29) B'de dal-elif ile yazılan kelimenin aslında bir üstteki *sen* gibi tenvinli okunması gerekirken, Arat *anada atada* şeklinde okumuş, üstelik bu okuyuşunu metne dâhil etmiştir. Söz konusu kelimeler C nüshasında aynı şekilde yazılmakla birlikte tenvinler gösterilmiştir, A nüshasında ise burada başka kelimeler bulunmaktadır.
- Arat tarafından
Anada atada bagırsak bolup / Ayada tutar sen küler yüz urup
 okunan beyit, şu şekilde düzeltilmelidir:
Anadan atadan bagırsak bolup / Ayada tutar sen küler yüz urup
811. beyit (A 42, B 68, C 35) ikinci mısradaki B nüshasında mim-elif ile yazılan kelimeyi Arat notlarda *me* okumuştur, aslında bu tenvinli elif yazımıdır, zaten C nüshasında da aynı şekilde yazılmış ve tenvin işareti de koyulmuştur: *uzatmas men da 'vî kılıglı kişig* "Hak arayan kişinin işini uzatmam"
14. 721'de (A 39, C 29, B 62) üç nüshada da *bek* biçiminde yazılan kelimeyi, Arat hiçbir nüshada bulunmayan bir biçimi tercih ederek *berk* şeklinde okumuştur.¹⁴
15. 752'de (A 40, B 64, C 31) ikinci mısradaki Arat'ın *arzu* okuduğu kelime, B ve C'de *emdi* biçimindedir. Beytin manasına da uygun gelen bu kelime yerine Arat, A nüshasındaki biçime (*arsu*) yaklaşılmaya çalışmıştır. Arat'ın
Tiler erdim emdi sini teg kişi / Bayat birdi arzu ay erde başı
 şeklinde okuduğu beytin ikinci mısraındaki kelime *emdi* olarak değiştirilmeli ve çeviri buna göre yapılmalıdır:
 "Ben şimdi senin gibi bir insan arıyordum; ey insanların ileri geleni Allah şimdi (dilediğimi) verdi."
16. 727. beyitte (A -, B -, C 29) C nüshasındaki *munung*'u dipnota indirerek *muning*'i tercih etmiştir. Hâlbuki ilgi hâlinin dar-yuvarlak ünlülü biçimi *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarihten önce de mevcuttu.
17. 845. beyitte (A 34, B 71, C -) Arat'ın *sewin-* okuduğu kelime hem A hem de B nüshasında yuvarlak ünlülüdür, Arat yine hiçbir nüshada bulunmayan bir biçimi tercih etmiştir.
18. 906. beyitte (A 37, B 76, C -) ikinci mısradaki Arat'ın A nüshasına dayanarak *buş* okuduğu kelime B nüshasında *kişi* şeklindedir ki zaten beytin anlamına da *kişi* kelimesi uygun düşmektedir: *kulumaz bu işni bilgisiz kişi* "Bilgisiz kişi bu işi yapamaz."
 Zaten Arat da çeviriyi *kişi* kelimesine uygun düşecek şekilde yapmıştır: "Bilgisiz ve değersiz kimse bu işi yapamaz."
19. 959. beyitte (A 43, B 80, C 37) Arat'ın *ayıtmazda* okuduğu kelime, A nüshasında *ayıdmazta*, B ve C nüshalarında *ayıtmasta* biçimindedir, Arat yine nüshalarda bulunmayan bir biçimi metne dâhil etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Arat, Reşid Rahmeti (1936), "Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 8/46: 285-294.

Arat, Reşid Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig: Metin, I*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti (1951), *Edib Ahmed. b. Mahmud Yüknêkî, Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul: Türk Dil Kurumu yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti (1959), *Kutadgu Bilig: Çeviri, II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig: İndeks. III*. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti (1986), "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1038-1047.

Ateş, Ahmet (1949), "[Yusuf Hâs Hâcib] Kutadgu Bilig. [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. yayınlarından, c. II, 29", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XIII/49, 157-163.

¹⁴ Dankoff da Arat'ın bu tercihi katılmadığını belirtmiştir (Dankoff 2015: 272).

Barthold, W. (1925), “Kutadgu Bilig’in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, I, 221-226.

Bombaci, Alessio (1953), “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü)*, İstanbul, 65-75.

Borovkov, A. K. (2002), *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, Çev. Halil İbrahim Usta-Ebülfaz Amanoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Clauson, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.

Dankoff, Robert (2015), “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları”, çev. Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları*, 16: 269-286.

Dankoff, Robert ve James Kelly, haz. (1982-1985), *Mahmûd al-Kâşgarî. Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luğât at-Turk) = Türk Şiveleri Lügati*, I-III, Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources.

Dankoff, Robert (1983), *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*, A Turko-Islamic Mirror for Princes, The University of Chicago Press, Chicago and London.

Dilâçar, A. (1972), *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Doerfer, Gerhard (1983), “Türkolojide Eleştiri Sorunları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1980-81, 87-99.

Erdal, Marcel (2011), “Kutadgu Bilig Metni”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 201-208.

Erdal, Marcel (1985), “Kutadgu Bilig’de Değişkin Ekler ve Kelimeler”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), Tebliğler I, Türk Dili*, 1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi yayınları, 89-94.

Fıtrat, Abdurauf (1925), “Kutadgu Bilig”, *Mearif ve Okutguçı*, II, 68-74. (Fuad Köprülü, bu Özbekçe makaleyi Türkiye Türkçesiyle “Yeni Haberler” başlıklı yazısının 344-347 sayfaları arasında vermiştir: Köprülüzaade Mehmed Fuad (1925), “Türkiyat Haberleri”, *Türkiyat Mecmuası*, I, 327-350.)

Genç, Reşat (2002), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.

Gürsoy-Naskali, Emine (1992), “Kutadgu Bilig: Clauson’s Observations on the Origin Extant Mss” *Altaic Religious Beliefs and Practices*, Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest, June 24-29, 1990, Edited by Géza Bethlenfalvy, Ágnes Birtalan, Alice Sárkozi, Judit Vinkovics, Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 157-160.

İvanov, S.N., çev. (1983), *Yusuf Balasagunskiy, Blagodatnoye Znaniye*, Moskva.

Jaubert, Pierre Amédée (1825), “Notice d’un manuscrit turc en caractères ouigours envoyé par M. de Hammer à M. Abel Rémusat”, *Journal Asiatique*, VI, 39-52; 78-95.

[Kâşgarlı Mahmud] (1941), *Divanü Lûgati’t-Türk Tıpkıbasımı “Faksimile”*. Ankara: T[ürk] D[il] K[urumu] yayınları.

Kerimov, Kayum (1971), *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim)*, Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif, Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

Köprülü, Fuad (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Sadeleştirmeler ve notlar ilavesiyle yayımlayanlar Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, 2. baskı, İstanbul: Ötüken yayınları.

Ökten, Sadettin (1993), “İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: 550-551.

Ölmez, Zuhâl (2011), “Karahanlı Türkçesiyle Yazılmış Eserler”, *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili*, Yazarlar: Zuhâl Ölmez-Mustafa Kaçalın, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi yayınları, 2-19.

Özaydın, Abdülkerim (2001), “Karahanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 404-412.

Radloff, W. (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.

Radloff, W. (1898), “Über eine in Kairo aufgefundenene zweite Handschrift des Kutadku Bilik”, *Izv’stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk’ (Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg)*, Tom. IX/4, 309–319.

Taş, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Tekin, Talat (1991), “*Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*, A Turko-Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASH HAJIB translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. “*Türk Dilleri Araştırmaları*, 197-200.

Tekin, Talat (1988), “Türkçe /ş/, Çuvaşça /ş/ ve Moğolca /ç/”, çev. Mehmet Ölmez, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1986*: 71-75.

Tezcan, Semih (1981), “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 45: 23-78.

Tezcan, Semih (2011), “Kutadgu Bilig’de Yeni Düzeltmeler”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 523-534.

Thomsen, V. (1896), *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, V, Helsingfors.

Togan, Zeki Velidi (1914), “Vostočniye rukopisi v Ferganskoy oblasti”, *Zapiski vostochnogo otdeleniya*, XXII: 312-313.

Uçar, Erdem (2012), “Kutadgu Bilig’in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I”, *Turkish Studies*, 7/3: 2491-2504.

Üşenmez, Emek (2011), “Kutadgu Bilig (Nemengan/Fergana/Özbekistan) Nüshası”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslar Arası Bilgi Şöleni*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 565-580.

Vámbéry, Hermann (1870), *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik*, Innsbruck.

Yusuf Has Hâcib (2016), *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I-III, Viyana, Fergana, Kahire Nüshaları*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Yusuf Has Hâcib (2015), *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Kahire Nüshası*, Haz. Emek Üşenmez, Erdem Uçar, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2014), *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası*, Haz. Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2013), *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Nemengan/Özbekistan Fergana Nüshası*, Haz. Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (1993), *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Kahire Nüshası*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

[Yusuf Has Hâcib] (1943), *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, II, Fergana Nüshası*, İstanbul: Türk Dil Kurumu yayınları.

[Yusuf Has Hâcib] (1943), *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, III, Mısır Nüshası*, İstanbul: Türk Dil Kurumu yayınları.

[Yusuf Has Hâcib] (1942), *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I, Viyana Nüshası*, İstanbul: Türk Dil Kurumu yayınları.